

Володимир Склокін, Ірина Реброва (Харків, Україна)

УСНА ІСТОРІЯ В УКРАЇНІ:
ЗАПОВНЕННЯ «БІЛИХ ПЛЯМ» ЧИ МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ПЕРЕВОРОТ?

Рецензія на часопис [*Україна* модерна. — 2007. — № 11]

Чергове число «України модерної», як і завжди, пропонує читачам цікаву та не позбавлену певних викликів добірку розвідок, цього разу присвячену актуальній, проте ще не цілком утвердженій в Україні дисципліні — усній історії. До числа увійшли різноманітні матеріали, що торкаються всіх основних найпопулярніших напрямків усної історії: теорія та історія дисципліни, дослідження окремих груп (остарбайтери; жіноча усна історія), усна історія та етнологія. Ми спробуємо тут, не претендуючи на вичерпність чи критику саме конкретної проблематики досліджень, розглянути тільки ключові усно-історичні питання, зробивши акцент на сучасних методах їх розв'язання та теоретичному осмисленні. Сподіваємося, що наші критичні нотатки допоможуть унаочнити сьогоднішній стан розвитку дисципліни в Україні і будуть сприйняті як запрошення до дискусії щодо зазначених питань.

Особливо важливим видається звернення до історії та теорії напрямку, котре може мати велике значення на шляху перетворення історичної науки в Україні загалом, тобто для оновлення її методології та теорії. Саме цим питанням присвячено статтю наукової редакторки числа Оксани Кісь «Усна історія: становлення, проблематика, методологічні засади», що відкриває збірник. Авторка простежує основні етапи розвитку усноісторичних досліджень на Заході у 40–90-х рр. XX ст. і відповідно простежує зміни у розумінні змісту та мети усної історії. На першому етапі (1940–1960-ті рр.) завданням усної історії було переважно розширення джерельної бази задля внесення певних коректив у досліджені на базі письмових джерел факти та явища, а особливо задля отримання інформації для написання біографій видатних осіб. У 1960–1970-х рр. усна історія стала принципово іншою дисципліною, що керувалася настановою на зміну перспективи: досліджувати історію «знизу», вписати в неї дискриміновані та маргінальні групи, антропологізувати історію, «повернути» її тим, хто її творив. У 1980-х рр. дискусії переміщуються переважно в теоретико-методологічну площину, поширюються дискусії щодо інтерактивної природи інтерв'ю, ролі дослідника та оповідача, щодо проблем історичної пам'яті, природи усних спогадів. І, зрештою, у 1990-х усна історія дедалі більше відходить від завдань реконструювання фактів і дедалі більше має справу зі «способами конструювання ідентичностей і форм репрезентації, дискурсивних стратегій, перформативності та інтертекстуальності», що означає нове розуміння усних історій перш за все як наративів, як втілення мови. Далі Авторка докладніше розглядає заявлені основні проблеми, посилаючись на широке коло літератури, зокрема зміни у визначенні поняття

«усна історія». Цікавими також є звернення до таких проблем, як особливості застосування біографічного методу, дискусії щодо усної та письмової природи джерел, проблема владних стосунків між учасниками інтерв'ювання, особливості усноісторичних досліджень у посттоталітарних країнах, акцент на участі дослідника у створенні джерела. Авторка цілком слушно зазначає, що «сьогодні усна історія не має на меті прямої реконструкції подій на основі свідчень очевидців», солідаризуючись із тими вченими, які вважають, що усна історія покликана не встановлювати нові історичні факти («історичну правду»), а насамперед з'ясувати, якого значення надають тим чи іншим подіям минулого окремі особистості. Проте виокремлення «макроісторичних досліджень (зосереджених на історичному факті)» та «антропологічно спрямованих історико-етнологічних студій» (скерованих на пізнання історичних смислів) (с. 20, а також на с. 7) видається невинуватим. Навряд чи хтось стверджуватиме, що, наприклад, таке класичне макроісторичне дослідження, як тритомна монографія Фернана Броделя «Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм (XV—XVIII ст.)», зосереджене лише чи насамперед на встановленні історичних фактів. З іншого боку, значна частина мікроісторичних (у тому числі й усноісторичних) студій, створених як в Україні, так і на Заході, написані на суто позитивістських засадах; а «макрорівень (історія держав, великих подій, катаклізмів, інституцій)» (с. 7) також успішно вивчається за допомогою усної історії. На нашу думку, у даному разі важливим є не макро- чи мікрорівень, а мета, яку ставить перед собою дослідник, і ті методи, які він застосовує. Очевидно, із таким поглядом на завдання усної історії пов'язана і та теза, що «фактично *автобіографія* є тим ідеальним нарративом, що дає найбільше поле для аналізу та інтерпретацій» (с. 14). На нашу думку, таке наголошення на мікрорівні, на індивідуальному, на окремій особистості та її (авто?) біографії є дещо перебільшеним. Залежно від дослідницьких завдань найбільш плідними можуть виявитися інтерв'ю зовсім різних типів (і тематичні, і лейтмотивні чи інші)¹, можуть обиратися різні масштаби дослідження, увага може концентруватися не на особистостях, а на структурах, макропроцесах і т. ін. Усна історія має також і більш традиційні завдання, що, зокрема, демонструє і частина статей у даному збірнику. Отже, цікаво поглянути, наскільки описані у вступній статті теоретичні підходи втілюються у конкретному матеріалі в інших статтях.

Одна з виразних тематичних домінант серед статей — етнологічна. Саме з етнологічними дослідженнями пов'язана поява в усній історії акцентування деяких ключових на сьогодні проблем, як-от: «Інакшості» оповідача, розуміння сказаного тим, хто слухає, тобто самої ситуації інтерв'ювання та усього її контексту, відмінності смислів подібних явищ у різних культурах. Саме в рамках сучасної етнології постає посилена увага до проблеми владних стосунків в інтерв'юванні та проблематичності мови не як простого медіатора в інтеракції, а єдиного носія досвіду оповідача, який надалі має розумітися в термінах самої культури оповідача. Саме в етнології найчастіше ставляться питання про етнічну, наукову чи культурну в широкому значенні заангажованість дослідника, яка є неунікненою, і тому не має бути ігнорована. Саме ці проблеми, на нашу думку, демонструють виразні відмінності між контекстом розвитку усної історії в Україні та у країнах Заходу. Звичайно, ми далекі від того, щоб абсолютизувати ці відмінності чи

оцінювати доробок дослідників залежно від їхньої «приналежності» до певної наукової традиції, але нам ідеться про роздуми щодо ситуації, в якій розвивається усна історія в Україні. Якщо дослідники з України переважно зосереджені на тій реальності, про яку говорять оповідачі, і намагаються реконструювати її або ті структури, що зумовлюють саме таку розповідь, яку чує дослідник (чинники суспільні та політичні, особливий досвід людини чи групи в розумінні «історичної долі», тобто об'єктивних історичних подій, у які були втягнені ці особи), то дослідники з країн, де традиція усної історії куди давніша, значно більше цікавляться роллю власне науковця та теоретичними питаннями взагалі. Саме у статтях західних дослідників бачимо виразні намагання підійти до певних теоретичних проблем, пов'язаних із соціальною роллю дослідника, впливом його особистості на дослідження, що провадиться, а також і ширшу рефлексію стосовно дослідницьких дій — тобто методології. Здається, що така різниця у зацікавленнях зумовлена різницею стану та статусу гуманітарних досліджень взагалі та усної історії зокрема в різних частинах світу. На Заході усна історія як потужний і загалом авторитетний напрямок може справляти потужний зворотний вплив на буття спільнот, що їх вона досліджує, та визнає частку своєї відповідальності за це. Більше того, там усна історія власне і розвивалася тривалий час у тісному зв'язку з цілком політичними завданнями — роботи на «громадянське суспільство» та утвердження і визволення різних «пригноблених» груп, спільнот, звільнення окремої особистості. Усна історія була тісно пов'язана з «community studies», творенням «popular autobiography» тощо², так що саме суспільство реалізовувало (і зараз робить це) свої потреби і цілі за допомогою усної історії. В Україні, де владні структури загалом малочутливі до думок спеціалістів-науковців, а громадянське суспільство, що покликане формулювати та лобювати інтереси спільнот, перебуває в стані формування, дослідники загалом менше звертають увагу на власну роль у соціумі та житті певної спільноти, менше приділяють уваги критичному ставленню до власних стратегій розуміння та інтерпретації оповідей. Проте, певна річ, у будь-якому випадку науковець, що практикує усну історію, перебуває в сітці відносин між спільнотою науковців, ширшим загалом та оповідачами історій. З іншого боку, спрямованість дослідників з України на адекватну реконструкцію минулого є важливою для переосмислення тоталітарного спадку та творення нового гранд-нарративу, від цього спадку незалежного. Саме цей чинник допомагає нам зрозуміти спрямованість українських дослідників саме на ту реальність, про яку говорять оповідачі, — адже вона виявляється надзвичайно цінною саме як відновлення історичної справедливості та історії, адекватної самому минулому, а не тоталітарній ідеології. Тому надзвичайно важко поставити під сумнів можливість адекватної реконструкції цієї реальності через існування проблеми непрозорості мови, культурної заангажованості дослідника чи закоріненості нарративу більше у «прецедентних текстах», ніж власне у подіях минулого. Саме це робить статті «України модерної» досить цікавими та різними і дає матеріал для аналізу стану усної історії як дисципліни загалом.

Отже, власне до статей етнологічного спрямування. Стаття Наталії Шостак («On Oral History and Production of Meaning: Notes from the Ukrainian Canada») якраз і зосереджена на проблемах інтеракції дослідника та носія досвіду в певній ситуації та під впливом

ширшого соціального контексту, а саме на представниках українських громад у Канаді. Авторка подає свої роздуми щодо історії досліджень цих громад попередниками, описуючи роль «локального» дослідника (*local historian*) як наділеної символічним капіталом особи, що сприяє утвердженню певної спільноти і всіх українців Канади як важливої і значущої частини всього суспільства; саме локальні дослідники багато в чому витворювали певний канон історіописання про роль українців у Канаді. Ця роль описувалася за допомогою схем виживання та успіху, а також «внеску» українців у канадське націобудування. Історик був покликаний сприяти інтеграції в ціле суспільство маргінальних груп та досягненню ними відчуття справедливості й правди. Водночас актором у цьому полі виступила офіційна влада, що проголосила ідею мультикультуралізму основою державної політики. Таким чином сформувалася потужна традиція зв'язку дослідника та спільнот, і навіть коли усна історія почала позбавлятися завдання ствердження ролі певних маргіналів, все одно, «оскільки тексти, продукуювані науковцями, загалом вважаються авторитетними, результати усної історії дослідження мають потужний потенціал впливу на інтерпретування та означування людьми культурних феноменів, котрі вивчаються», тобто дослідження впливає на переосмислення досвіду життя самих цих людей (с. 32). Авторка застосовує до цього явища поняття *modern reflexivity* Гідденса, що означає великий ступінь екстерналізації (навіть у пересічних осіб) спеціалізованого знання, котре потім розсіюється на рівень повсякдення, і таким чином вчені впливають на щоденне життя. Зауважимо, що у даному випадку представники спільнот, які досліджує Авторка, трактуються як носії цілком модерної культури та відповідної свідомості, незважаючи на те, що це спільноти сільської місцевості та носії традиційної обрядовості, котрі демонстрували перед дослідницею традиції відзначення народного свята Маланки. Акцент у дослідженні зроблено саме на конструюванні значення фактів і самих фактів в процесі взаємодії дослідника та оповідача. На конкретних прикладах зі своєї польової практики Авторка демонструє, як смисли, яких надають культурному феномену ті, хто його практикує, були змінені в результаті інтеракції; при цьому також аналізуються самі традиції святкування Маланки в Канаді, загальні суспільні зміни, що мали значення для надання смислів певним явищам життя української спільноти, а також життєвий шлях та переконання конкретного оповідача. Ці чинники не є якимись зовнішніми небажаними втручаннями, які «викривлюють» зміст оповіді, навпаки, якраз вони уможливають саме висловлення, а отже, осмислення досвіду та його мовне втілення. Саме ці чинники, у свою чергу, через рефлексію і саморефлексію (критичний погляд також на власну роль у дослідженні) науковця, можуть стати ключем до розуміння та створення обґрунтованих інтерпретацій. Саме такий всебічний підхід дозволяє робити висновки щодо значення свята Маланки для самоідентифікації оповідачів та щодо його ширшого культурного значення — зауважимо, Авторка не робить широких узагальнень щодо всіх українців Канади, не подає певні зовнішні чинники (належність до певної групи, походження оповідача і т.п.) як однозначні детермінанти змісту оповіді. Проте на окремих прикладах, із наведенням широкого етнологічного аналізу певних традицій і ритуалів, переконливо демонструє складність процесів продукування пам'яті та наративу.

Ще одна стаття етнологічного спрямування — «Коли говорять інакші Інші, або Сенс пам'яті та марнота приміток історика» Кіта Тора Карлсона — єдина у збірнику не стосується безпосередньо проблематики української історії, проте, на нашу думку, дуже вдало розвиває поставлені вище питання, що стосуються розвитку усної історії в Україні. Йдеться про суттєве поглиблення осмислювання діяльності самого дослідника під час роботи в полі, в інтерпретуванні отриманого наративу, в написанні роботи і, зрештою, навіть у приміткуванні тексту дослідження. Автор, розкриваючи обставини свого дослідження спільноти корінних жителів Америки, одного з індіанських племен, докладно оповідає про суспільний контекст цього дослідження: політичну боротьбу навколо питання самоврядування племені з центральним урядом, значення цього дослідження для громади, зрештою, обставини організації інтерв'ювань. Ці чинники оцінюються як дуже важливі для інтерпретації. Далі Автор зосереджується на одному винятковому оповідачеві, торкаючись його біографії, звичайного порядку спілкування з ним, та докладно висвітлює процес взаємодії при інтерв'юванні. Один незвичайний поворот у спілкуванні приводить дослідника до глибоких роздумів нам фактом «Інакшості» оповідача. Карлсон критикує усталені стратегії дослідження: вони, як правило, полягають у жорсткому критичному аналізові оповіді, що базується на впевненості в тому, що дослідник розуміє оповідача «краще», ніж оповідач сам себе, а також у тому, що усі незвичайні та незрозумілі для дослідника речі позначаються як «девіації», помилки, брехня, хитрування чи «особливість» традиційної свідомості оповідача. Що важливіше, навіть така нібито нейтральна, тобто недискримінаційна процедура, як контекстуалізація, — наприклад, пояснення певних тверджень оповідача через його біографію — є процедурою встановлення владних стосунків (у розумінні Фуко) між дослідником та оповідачем: у такому випадку дослідник все одно зберігає свою монополію на «правильне» знання і вишукує пояснення того, що оповідач «припустився помилки» чи «суб'єктивізму». Таким чином, дослідник у будь-якому разі залишається зі своїм розумінням реальності, яке насправді є обмеженим та релятивним, оскільки зумовлене культурою та ідентичностями самого дослідника. Отже, який вихід із цієї ситуації? Автор, спираючись на відомі дослідження Мішеля де Серто та Карло Гінзбурга, пропонує іти шляхом принципової відмови від розгляду оповіді лише через сформовані в західній науці категорії та уявлення. Слід враховувати фундаментальне неспівпадіння смислу тих самих категорій у різних культурах, а отже, дослідник має іти шляхом розширення свого розуміння цих категорій та «реальності», яка стоїть за ними, щоб там знайшлося місце категоріям цих інших. Без цього буде принципово неможливо зрозуміти культуру цих «Інших» у їхніх власних термінах. А для цього слід проаналізувати саму мову «аборигенів», виявити, де їхні розуміння якихось явищ відрізняються від розуміння їх у західному «модерному» світі.

Загалом ці положення, уже висловлювані в західній науці в рамках обґрунтування «linguistic turn» та «cultural studies», приводять саме це конкретне дослідження до оригінальних і подекуди шокуючих (з точки зору навіть не найбільш закомплексованого історика) висновків. Не в останню чергу, завдяки зразковому стилю викладу, який оголює і докладно висвітлює весь процес ведення дослідження, ставить у центр викладу само-рефлексію дослідника. Нема потреби говорити, що ця стаття може стати зразком не лише

для досліджень в етнології, де ми маємо справу з найбільш очевидними прикладами культурної «Інакшості». Очевидно, що проблеми деконструкції владних відносин у продуванні наукового знання, розуміння носія відмінного та унікального досвіду, критичної саморефлексії дослідника стосуються будь-якої конкретної проблематики досліджень і загалом є актуальними — тобто далекими від остаточного вирішення та надання одно-значних «рецептів» для їх розв'язання.

Інша стаття етнологічного спрямування («Відображення процесів формування осередку російських старообрядців на Дунаї в історичній пам'яті їхніх нащадків»), написана Олександром Пригаріним, також стосується значною мірою подібної проблематики. Автор ставить за мету через аналіз усних розповідей старообрядців серед іншого з'ясувати, які значення мали певні типові сюжети для носія даної культури; виявити в них певні історичні прототипи, а також функції цих оповідей у житті групи. Зокрема, у полі зору дослідника такі проблеми, як географічні знання в системі координат «свої — чужі», етнічна картина світу, репрезентація таких реальних подій, як географічні переміщення з Росії, шляхи рятування від гонінь та облаштування на нових місцях. Автор проводить цікаве та ґрунтовне порівняння усних оповідей із писемними джерелами на ті самі теми, а також аналізує дослідницькі стратегії, котрі застосовували попередники, які вивчали життя старообрядців. Власна дослідницька стратегія Автора базується на сучасних підходах: зокрема, пропонується при аналізі оповідей не застосовувати критерій достовірності/недостовірності віддзеркалення подій минулого, а виявляти форму відображення сюжетів і персонажів історії та їхні функції. Пам'ять тут розглядається як соціальне явище, що слугує аргументом у вирішенні прагматичних питань сьогодення, зокрема, виконує функції дидактичні, соціалізаційні, інтеграції групи, обґрунтування її специфічності. Відповідно, використовується теза, що вже стала обов'язковою в дослідженнях з колективної пам'яті: «Пригадування минулого як прецеденту дозволяє пояснювати сучасність та конструювати майбутнє» (с. 65). Проте надалі Автор не дотримується виключно цієї «конструктивістської» версії ролі історичної колективної пам'яті й усе-таки намагається відшукати в розповідях сліди «реального» минулого через виділення історичних прототипів, а історична свідомість все ж таки характеризується як «рівень знань» про власне минуле (с. 72). Зрештою робиться висновок про те, що «історична пам'ять на рівні суспільної та індивідуальної свідомості зберігає принципові факти, мотиви, тенденції у минулому групи старообрядців на Дунаї» (с. 83), наводяться приклади «разючої точності» опису подій, що відбувалися в період формування осередку старообрядців на Дунаї. Ці приклади, поза сумнівом, є дуже цікавими, але така дослідницька перспектива, очевидно, зовсім по-іншому розглядає самі спогади, а саме — як дещо викривлене віддзеркалення минулого. Так само залишаються відкритими питання стосовно ролі спогадів у творенні спільноти старообрядців. Стає зрозуміло тільки, як ці перекази засвідчують специфічність групи, але, на жаль, у статті не з'ясовано, в якій спосіб вони виконують інтегративну чи дидактичну функцію. Окрім ситуацій використання пам'яті у земельних суперечках, фактично дослідник не наводить інших роздумів з приводу соціальних функцій пам'яті у сьогоденні. Для відповіді на ці за-

питання необхідно було знову-таки звернутися до проблеми врахування контексту: коли, за яких обставин, перед якою аудиторією оповідаються ці перекази? Як співвідноситься історія життя оповідача та історія групи? Які саме історії беруться за приклад для дії? Чи справді історичні перекази використовуються у вихованні дітей, чи вони є знанням тільки «професійних» оповідачів? Чи справді це знання включене в актуальну практику? Чи ці наративи витіснені в сімейну історію і їх оповідання є особистою справою, чи воно здійснюється і контролюється більш публічно? Яким чином автор презентував себе та свій дослідницький проект перед цими респондентами, яким був його статус під час бесіди? Чи сприймався він як представник певної інституції та як такий, що допоможе в легітимзації (письмовому втіленні) історії спільноти, чи, може, винятково як особистість із певними ідентичностями, відмінними чи подібними до «старобрядницьких»? Саме у роботі з такою спільнотою (на думку О. Пригаріна, досить традиційною, закритою, з набором специфічних релігійних та інших практик) дуже важливою є самопрезентація інтерв'юера, його власний набір ідентичностей. Автор більшою мірою розглядає історії старообрядців як інваріантні, тобто статичні, незалежні від оповідача (його віку, статі, статусу), часу та місця (див. с. 63), а такий підхід навіть до фольклору зазнає все відчутнішої критики у сучасній етнології через те, що він абсолютизує незмінність наративів та ігнорує процес їхнього творення і перетворення під час акту нарації кожним з оповідачів та в спільноті загалом. На наш погляд, цей підхід значно звужує можливості цих джерел. Відповіді на поставлені нами питання досить складно, але за умови саме таких дослідницьких завдань пошук відповідей на них видається вкрай необхідним і, вочевидь, міг би стати ще однією перевагою безумовно цікавої та новаторської статті.

Ще одна стаття у збірнику, «Репрезентація етнічної та регіональної ідентичностей в автобіографіях жінок України» Оксани Кісь, також стосується етнологічних проблем. Одразу ж відзначимо слушність самого підходу, коли у дослідженні поєднується розгляд гендерної ідентичності поряд з іншими. В гендерних студіях є актуальною теза про гендер як одну з ідентичностей у низці багатьох інших, про необхідність звертати увагу не лише на спільне для усіх жінок (категорія «жіночого досвіду» тощо), але і на численні відмінності між жінками³. Це має допомогти уникнути есенціалізації поняття «жіночого», зведення його до якихось незмінних, спільних для усіх жінок характеристик, чи то пов'язаних з тілесністю, чи «дискримінованістю» (яка уже давно не розглядається як універсальна). Це дозволить переосмислити «жіноче» через найрізноманітніші контексти його існування (чи конструювання — це вже залежно від дослідницьких настанов). У даній статті Авторка ставить за мету дослідити репрезентації ідентичностей жінок шляхом порівняння двох біографічних інтерв'ю, записаних у Львові та Харкові в рамках проекту «Україна ХХ століття в пам'яті жінок», інформація про який також представлена у рецензованому збірнику. Обґрунтовуючи свій вибір на користь саме цих двох історій для дослідження, О. Кісь вказує на «типовість» цих жінок як представниць свого покоління та міста, а також на подібність біографічних траєкторій цих двох жінок, що робить інтерв'ю придатними для порівняння. Далі Авторка виділяє кілька спільних для обох наративів рис, як-от: дискурс «політкоректності», російсько-українські взаємини

на фоні присутності інших етнічних груп як домінанту, «мовне питання» як фактор самоідентифікації. Зрештою львівська дослідниця робить висновок про те, що в цих двох інтерв'ю жінки вдалися до подібних стратегій саморепрезентації: декларували етнонаціональну толерантність, яку підкріплювали оповідями про дитячий досвід міжетнічної дружби та про випадки людяного ставлення і рятування євреїв під час Голокосту. На думку Авторки, це пов'язано з тим, що євреї та інші етнічні групи «включені в наратив, щоб відтінити, увиразнити, створити тло для історії російсько-українських взаємин», але не становлять негативного полюса бінарної опозиції «Ми — Вони», хоча і парадоксально «саме євреї <...> є одвічним етнічним Іншим для росіян і українців, індикатором етнічної толерантності для будь-якого народу» (с. 97). І тут постає низка важливих запитань, на які слід знайти відповіді, аби розв'язати заявлені на початку статті проблеми. На жаль, у даній розвідці немає ніяких висновків стосовно саме цього постійно підкреслюваного факту, що оповідачки історії були жінками. У чому саме полягає «жіночий досвід історії» (с. 86, 97), як представляють ці інтерв'ю специфічність «способу, в який жінки оцінюють власне минуле» чи «жіночої автобіографії» (с. 85)? Одна з важливих особливостей сучасних гендерних студій — це неминуче проблематизування усіх наведених вище категорій. Досвід не стає автоматично «жіночим», якщо про нього розповідає жінка; «спосіб осмислення минулого», який демонструє жінка, не буде автоматично відмінним від того, який демонструє чоловік-оповідач; до подібних дискурсивних стратегій з тих чи інших причин можуть вдатися не тільки дві жінки з різних частин України, але й особи будь-якої статі, етнічності та віку! На наш погляд, тут можливі два варіанти розв'язання цієї проблеми. Якщо дослідник впевнений у тому, що жінка есенційно, «одвічно» має відмінний досвід (спосіб оцінювання, автобіографію чи будь-що), — то він має пояснити, у чому ж ця відмінність полягає. Якщо дослідник (як і Авторка даної статті) погоджується з тим, що «досвід» постає перед істориком тільки у вигляді наративу, а не безпосередньо, тоді «автобіографія» теж є продуктом роботи мови та інтеракції учасників інтерв'ю, а дискурсивні стратегії, оцінки та способи самопрезентації можуть змінюватися, — тоді доречно було б проблематизувати «жіночість» у кожному конкретному випадку. Нам думається, що для досягнення саме поставлених у дослідженні завдань було б доцільно з'ясувати, що означало для конкретної оповідачки бути жінкою (росіяною, «бандерівкою», шкільною вчителькою...) і як ці ідентичності були взаємопов'язані? Коли оповідачка з Харкова протиставляє себе «бандеровцям», чи не є це протиставленням себе-жінки (а також усіх інших «дівчат» (вираз оповідачки) — вчительок, що приїхали зі Сходу України) світові жорстоких чоловіків, що ведуть збройну боротьбу? Чи, може, коли оповідачка зі Львова демонструє неприязнь до російськомовних кадрів, котрі «понаїхали» до Західної України, вона керується насправді виключно комплексом дискримінації в професійній сфері (кар'єру було зробити легше тим, хто був лояльний до влади)? Резюмуємо: проблема репрезентації ідентичностей є досить складною і комплексною; зокрема, нам видається доцільним як проблематизувати самі ці ідентичності, щоб уникнути есенціалізації певних категорій (на кшталт *жінка, українка, російськомовна* тощо), а також розглядати взаємозв'язки цих ідентичностей саме в конкретних контекстах.

Друга цікава методологічна проблема, на яку ми хотіли б звернути увагу, — це проблема добору певних індивідуальних історій для вирішення ширших дослідницьких завдань, що стосуються цілого суспільства чи його частини (фактично метод *case-study*). Йдеться не про примарну «репрезентативність», принципово недосяжну в дослідженнях подібного роду, а про саме розуміння типовості. На нашу думку, Авторка цілком виправдано обмежилася глибоким аналізом саме цих двох, поза сумнівом, цікавих та показових усних історій, які вона вважає «типовими», проте, вочевидь, доцільно було б представити їх тільки як частину цілого широкого спектру ідентичностей, які зустрічаються у полі. Інакше картина виглядає дещо спрощеною і чорно-білою (нібито для Харкова типовими є саме російськомовні, для Львова україномовні і т. д.). Адже в кожному суспільстві й регіоні можна виділити принаймні кілька, якщо не безліч, саме *типових* варіантів ідентичностей⁴. Для цього можна було б спочатку виділити серед усього наявного масиву інтерв'ю окремі групи, що демонстрували б якісь різні стратегії репрезентації ідентичностей (а в цьому могли б допомогти вже наявні дослідження даної проблеми), а потім глибоко проаналізувати, наприклад, контрастні або «межові», «нетипові» випадки⁵ — адже саме вони допомагають виявити, чим саме є щось типове. Між іншим, дослідження нібито «маргінальних» російськомовних мешканців Львова дало дуже цікаві результати стосовно того, а чим саме є *норма*, яку можна виділити тільки у зіставленні з такими маргінальними випадками⁶. Інакше дослідник швидше довільно обирає як «типові» ті випадки, які сам вважає такими. Певна річ, підкреслимо знову, що дослідження проблеми ідентичностей, які зазвичай є множинні, взаємопов'язані, змінні, які утворюють цілий спектр різноманітних стратегій репрезентації, ніколи не може бути цілком задовільне і в будь-якому разі можна буде закинути авторові ігнорування якогось із варіантів цих стратегій. Проте зауваження стосовно цієї статті мають на меті радше стимулювати винайдення нових, досконаліших методів у дослідженні цієї багатогранної проблеми, ніж критикувати цю фактично одну з найперших в Україні спроб дослідження.

Метод виділення кількох «ідеальних типів», які охоплюють собою все різноманіття випадків, що зустрічаються в полі, використовується у статті Світлани Гуркіної «“Образ сили духу”»: греко-католицьке духовенство Львівської архієпархії після Другої світової війни і проблема персоніфікації релігійних переконань та ідентичности». Авторка спочатку коротко описує проект з історії катакомбної греко-католицької церкви — поза сумнівом, на сьогодні наймасштабніший усноісторичний проект в Україні, самі інтерв'ю, їх мету та характер, а також деякі проблеми їх проведення. Далі подається коротка історія насильницького возз'єднання греко-католицької і православної підрадянської церкви, щоб висвітлити контекст подій, про які розповідають респонденти, а саме представники духовенства. В основній частині статті на основі інтерв'ю, а також деяких письмових джерел схематично виділяються декілька, за виразом С. Гуркіної, «напрямоків долі» (с. 105) священників після формального возз'єднання церков: тут бачимо дві великі групи — тих, хто підтримав возз'єднання, і тих, хто його не визнав («упірних»); і далі в рамках кожної групи виділяється ще по кілька життєвих стратегій. На нашу думку, цей момент принципово є дуже важливим: береться до уваги величезна різноманітність

можливих варіантів людських дій, що дає змогу не подавати все життєве різноманіття спрощено, в чорно-білих тонах, за логікою «або — або». Навпаки, тут маємо справу зі спробою проблематизувати стратегії стосунків окремих осіб, індивідуальних акторів історії, із державною владою. Ці стратегії були зумовлені безліччю різноманітних мотивацій, і саме їх виявлення наближає нас до антропологізації нашого погляду на історію, до врахування великого спектру можливих варіантів людської поведінки під час «глобальних» історичних подій. Розглядаючи окремо кожну з двох груп священників, Авторка наводить як приклад біографічні дані двох оповідачів — одного з групи «возз'єднаних» та одного з «упірних», що має проілюструвати наведені вище схематичні узагальнення. Широко наводяться також різноманітні думки та ціннісні судження священників щодо проблеми возз'єднання церков, мотивації особистого вибору стратегії поведінки в цій ситуації. Таким чином, маємо досить цікаву спробу подивитися на зламний момент нацистського об'єднання двох церков з точки зору самих священників. Хоча, звичайно, неможливо ігнорувати також і необхідність не покладатися тільки на свідчення священників самих про себе (якщо ми хочемо саме реконструювати стратегії реальної поведінки протягом життя, а не стратегії *розповідання* про них), тобто проблему самої джерельної бази, а також, очевидно, доцільним може бути і застосування усієї сукупності розробок у рамках «біографічного методу».

Окремо виділимо тематичний блок статей числа, присвячений усним історіям остарбайтерів — однієї з найпопулярніших тем в українській усній історії. Гелінада Грінченко у статті «Усні свідчення колишніх остарбайтерів: спроба аналізу» ставить кілька досить важливих та складних завдань: через висвітлення особливостей колективної пам'яті про війну, що є характерними для радянського минулого, окреслити місце пам'яті про примусову працю, особливості спогадів колишніх остарбайтерів, вплив на них офіційного гранд-нарративу про війну, а також характерні риси історій «представників міської (модерної) та сільської (більш традиційної) культур» (с. 111). У теоретичному вступі Авторка коротко окреслює проблему визначення поняття колективної пам'яті і переходить до розгляду чинників, що впливають на оповіді колишніх остарбайтерів, які тут розглядаються як репрезентації досвіду. Серед найважливіших — співвідношення особистої та колективної пам'яті про війну саме у радянському випадку. Вірогідною та цікавою, на нашу думку, видається теза про те, що пам'ять про примусову працю в нацистській Німеччині не «вкладалася» в гранд-нарратив про Велику Вітчизняну війну, була проблемним матеріалом для «риторики Перемоги». Через це, як стверджує Г. Грінченко, примусова праця розглядалася в двох ракурсах: або як один з численних злочинів нацистів на окупованих територіях, або як чинник участі радянських громадян в європейському русі Опору (насамперед шкідництва на промислових підприємствах) (с. 114–115). Досить вірогідним видається і ще один висновок — про те, що у пострадянський час уже сформувався новий міф щодо примусової праці — міф «Абсолютної Жертви». Мабуть, саме модальності жертвності, страждання найкраще підходять як для мети «виправдання» остарбайтерів, яка все ще, очевидно, постає перед спільнотою, що вважає працю на ворога в умовах окупації не формою виживання і звичайним явищем, а формою колаборації, так і для мети вписування даного сюжету саме в національний історичний

наратив — адже історія України на сьогодні твориться саме як історія невинної жертви, одвічної страдниці від численних зловмисних воріженьків. Остарбайтери набувають рис безсилих об'єктів чийось дій.

Окреслюючи завдання своєї роботи, Авторка визначає предмет дослідження (саме *досвід* примусу до праці, а не інститут примушування), метод роботи з текстами — метод конденсації смислу, а також групу респондентів, з якими проводилися інтерв'ю. Г. Грінченко зазначає, що вона розглядає винятково розповіді колишніх працівників промислових підприємств, яких вона вважає окремою групою всередині «мнемонічного співтовариства» колишніх остарбайтерів. Крім того, ставиться за мету виявити відмінності між розповідями представників «різних культур» — «міської/модерної та сільської/традиційної» (хоча, здається, тут Авторці не вдалося уникнути деяких перебільшень, як-от у твердженнях на кшталт «українське село — це *завжди* порівняно замкнута спільнота добре знайомих між собою людей з характерною патріархальною психологією» (с. 125, курсив наш). Справді, врахування цих численних факторів є необхідним для тих широких узагальнень, які спробувала зробити Гелінада Грінченко: виділити спільні для історій усіх остарбайтерів смислові одиниці (якими, на її думку, є сюжет про голод і пошуки їжі, опис умов життя та праці, дійові особи та їхні характеристики, фінальні епізоди «суду» над колишніми господарями (с. 116–122), на основі чого здійснюється спроба зробити висновки про специфічні стратегії виживання, до яких вдавалися примусові працівники. Застосування поняття «стратегії виживання» до історій остарбайтерів є, поза сумнівом, цікавим авторським винаходом, який дозволяє певним чином узагальнювати структурно подібні історії групи людей з подібним досвідом, а також цілком доречно пов'язати усну історію з теоретичними напрацюваннями соціології та психології⁷. Хоча, звісно, його вживання вимагає певних застережень. Саме означення «стратегії» відсилає нас до певних стабільних структур, суто раціональних дій, що підпорядковані певному задумові. Таке потрактування людських дій, певна річ, може піддаватися критиці з боку постструктуралістських підходів, де людська суб'єктивність розглядається як нецілісна, а дії людей швидше як ситуативні, зумовлені контекстом, непіддані чітко сформульованим закономірностям, — існування яких, можливо, легше віднести до масових процесів, а не до окремого індивіда. Тут необхідно чітко відділяти стратегії виживання (до яких вдавалися остарбайтери «насправді») від стратегій саморепрезентації (які створюються в процесі оповіді і творення образу себе, тобто є частиною *performance*). Саме у випадку стратегії саморепрезентації оповідачі намагаються подати своє життя як цілісне, змістовне, як свідомо обрану лінію поведінки, а себе — як володаря свого життя, що застосовував певну осмислену стратегію під час примусової праці; але є проблемою для подальшого аналізу, як ця репрезентація співвідноситься з діями оповідача в минулому (чи з «досвідом»). Крім того, зауважимо, що на сьогодні серед зібраних усних історій колишніх остарбайтерів є чимало таких, які свідчать швидше про «стиль життя», ніж «стратегію виживання» під час перебування на примусових роботах. Отже, дана стаття провокує подальші роздуми стосовно важливих теоретичних проблем і є зразком комплексного підходу до завдання такого

широкого узагальнення щодо особливостей, характерних для всіх усних історій остарбайтерів та зумовлених як «об'єктивною» спільністю їхніх доль, так і широким культурним контекстом (наявними в суспільстві панівними дискурсами, доступними оповідачеві культурними ресурсами тощо).

Стаття Тетяни Лапан «Українські жінки на примусових роботах у Третьому Райху» також поєднує усноісторичний підхід з темою остарбайтерів. Авторка ставить за мету реконструювати історію українських примусових робітниць у Третьому Райху. Слід відзначити, що стаття написана з використанням інтерв'ю переважно із західно-українського регіону, становище якого за часів окупації було суттєво відмінним від інших частин України, отже, в статті можна знайти чимало цікавих свідчень, які не зустрічаються в оповідях колишніх примусових працівників з-за меж Галичини. Проте, на нашу думку, даний підхід (реконструювати процеси, як вони «насправді» відбувалися в минулому) є подеколи надто оптимістичним щодо можливостей усних історій. Нам видається, що лише за допомогою усних історій неможливо здійснити реконструкцію «об'єктивних» процесів, що відбувалися в минулому, через характерні для оповідей суб'єктивність, емоційність, ідеологічну заангажованість та інші риси (які за іншого підходу будуть розглядатися як переваги цих джерел). Таке завдання можна реалізувати, тільки маючи в руках масові джерела, в тому числі письмові й усні (див. статтю Антона Мелякова в цьому збірнику). Тоді і тільки тоді можна було б чітко підрахувати й узагальнити: скільки працівників і з яких регіонів працювали в різних галузях господарства, яким був склад остарбайтерів за статтю, якими були об'єктивні побутові умови проживання тощо. Дослідниця ж намагається відповісти на всі ці запитання, не маючи в руках масових джерел, що неминуче приводить до того, що цитати з інтерв'ю стають просто вибіркоким підтвердженням, ілюстрацією певних гіпотез. Саме тому стаття так ясніє виразами на кшталт «інколи...» (с. 133, 134); «більшість» (с. 133, 137), «нерідко» (с. 134), «часто» (с. 134, 136), «багато», «в основному» (с. 130), «загалом» (с. 134), «чимало» (с. 136), «деякі [жінки]» (с. 134) тощо, але якраз з'ясувати, чи дійсно було таких випадків «багато», чи таке траплялося лише «інколи», маючи в руках тільки окремі випадки, неможливо. Ілюстративне використання усних джерел дозволяє підтвердити будь-які висновки (адже в них можна знайти і прямо протилежні твердження), і, здається, це приводить Авторку до відтворення міфу Абсолютної Жертви, про який йшлося у статті Гелінади Грінченко. Т. Лапан намагається уникнути суперечностей і для генералізації неминуче добирає майже виключно свідчення про злиденне, принижене та голодне існування примусових робітниць. На жаль, такий підхід ігнорує величезне різноманіття обставин життя та праці, про які саме усні інтерв'ю і повідомляють.

Справді, проблема примусової праці часів Другої світової війни як маргінальна за радянських часів є і сьогодні контроверсійною, далеко не всі фактичні моменти її історії є усталеними чи несуперечливими. Саме тому дослідник має тут бути більш ніж обережний, особливо проводячи певні генералізації щодо такого масового та розмаїтого в своїх проявах процесу, як використання примусової праці. Наприклад, Т. Лапан пропонує оцінювати умови життя та праці примусових робітників залежно від того,

працювали вони в селі чи місті (тобто стара гіпотеза про те, що в промисловості загалом умови були важчими). При цьому ніяк не прокоментована уже існуюча щодо цього гіпотеза іншого дослідника, П. М. Поляна, який зробив висновок (до речі, на основі анкетних опитувань, тобто кількісних даних) про те, що умови праці залежали швидше від розміру господарства (що воно менше, то людяніші, індивідуалізованіші, менш залежні від політики нацистської держави стосунки з господарями)⁸. Ще один приклад: на початку статті дослідниця посилається на документальне свідчення про нібито «особливий «попит» на українських жінок у Німеччині», яких використовували «для різних робіт». Але ознайомившись із документом безпосередньо, дізнаємося, що жінок збиралися використовувати лише у домашньому господарстві (про що сказано двічі) — ні про які інші роботи не згадується⁹. Отже, маємо справу із не зовсім адекватним потрактуванням змісту джерела. В даному випадку йдеться не про те, що стояла мета повернути до праці переважно жінок, а про те, що саме для домашнього господарства (традиційно) хотіли мати переважно жінок. Про інші галузі тут не згадується взагалі. Наведені авторкою цитати аж ніяк не свідчать про особливу увагу вербувальників до жіноцтва; також і припущення, що відсоток жінок був рівним чи навіть вищим, аніж чоловіків, поки що навряд чи може бути обґрунтоване. До того ж у статті нема сенсу говорити саме про «українок», адже наведені тези повністю релевантні щодо робітництва загалом — і жінок, і чоловіків: очевидно, ті самі і для жінок, і для чоловіків були обставини вивезення (с. 131–132), розставання з рідними, медична перевірка, ті самі «арбайтсамти», той самий «голод, холод, антисанітарія» (с. 134 і далі) і всі інші описувані в статті процеси. На жаль, Авторка не ставить питання, наскільки цей досвід примусової праці був спільним чи відмінним для людей різної статі. За такого підходу відмінності між робітниками різних статей, вочевидь, зводяться до біологічного: народження дітей чи гвалтувань (що до того ж відтворює традиційні стереотипи: ніби для чоловіків ці речі не мають жодного значення). Даному дослідженню, що задекларувало гендерний підхід, на нашу думку, бракує висвітлення поряд із «жіночим» також і «чоловічого» досвіду примусової праці — це дозволило б проблематизувати самі категорії «жіночого» та «чоловічого», саму проблему відмінного та спільного між статями як значною мірою соціально конструйованого.

Ще одна стаття — «Про перспективи розширення джерельної бази досліджень історії українців-остарбайтерів» Антона Мелякова — тематично перегукується з іншими статтями збірника, що присвячені остарбайтерам, хоча майже не зачіпає проблематики усної історії. У статті подано критичний огляд різних типів джерел, деякі з яких не були раніше доступні для дослідників: матеріали органів місцевого самоврядування окупаційного періоду та німецької адміністрації; листи остарбайтерів з Німеччини до України, документи з фільтраційних справ, періодичні видання, матеріали Відділів у справах репатріації. Усним інтерв'ю чомусь не пощастило бути виділеними в окремий підрозділ, як усім іншим джерелам по темі. Лише після загальних висновків про джерельну базу наводяться роздуми з приводу можливостей усної історії у розробці теми. На думку автора, усні історії «мають відіграти роль допоміжного джерела, що <...> дозволить скорегувати форму, зміст, хід та особливості

досліджуваних процесів» (с. 150), тобто внести корективи в уже сформований на основі інших джерел наратив, а саме виявити окремі деталі та особисті оцінки, в тому числі щодо стосунків остарбайтерів з робітниками з інших країн і под. І такий підхід, певно, цілком узгоджується з методологічною позицією автора. Зазначимо також, що не зовсім зрозумілою є постановка проблеми в заголовку статті, де було заявлено дослідження саме історії *українців*-остарбайтерів. Здається, всі висновки автора цілком доречно стосовно примусових працівників з усіх окупованих східних територій, а от заявлена *українськість* робітників не розглядається взагалі й не проблематизується.

Уміщено в числі також повні тексти двох усноісторичних інтерв'ю (з колишніми остарбайтерками), рецензії, повідомлення про нові усноісторичні проекти. Крім того, у рубриці «Коментарі» представлені цікаві з точки зору міждисциплінарності матеріали дискусії представників суміжної дисципліни — соціології — стосовно питань методології усної історії. Серед повідомлень виділимо інформацію про створення Української асоціації усної історії, котре, без сумніву, є важливою подією у становленні дисципліни в Україні.

Отже, мусимо відзначити, що тематичне число «України модерної» з усної історії виявилось надзвичайно цікавим — перш за все розмаїтістю як конкретної проблематики, так і теоретизування. Наразі маємо в Україні не тільки перші спроби застосування усної історії як прикладної методики, що покликана висвітлити питання, розгляд яких був неможливий за часів тоталітаризму, але і досить цікаві спроби зміни дослідницької перспективи через усну історію. Усна історія справді може успішно посприяти перетворенню історичної науки загалом на гуманітарну дисципліну, що не боїться складних теоретичних питань і є свідомою своїх завдань та відповідальності як перед академічною спільнотою, так і перед тими спільнотами, котрі ми прагнемо досліджувати.

---

¹ Наприклад, Пітер Фрідландер (*Friedlander P. Theory, method and oral history//The Oral History Reader/Ed. by R. Perks and A. Thomson. — London; New York, 2002. — Pp. 38–52*) виразно показав, що за певної постановки дослідницьких завдань необхідним виявляється не безперервний *автобіографічний* наратив, а саме активне критичне втручання дослідника, конфронування оповідача з іншими точками зору та перехресне розпитування (*cross-examining*).

² Див. приклад обстоювання саме такого призначення усної історії: *Popular Memory Group. Popular memory. Theory, politics, method//The Oral History Reader/Ed. by R. Perks and A. Thomson. — London; New York, 2002. — Pp. 75–86.*

³ Див., напр.: *Gender and history in a postcolonial world//Writing gender history/Ed. by Laura Lee Downs. — London, 2004. — Pp. 106–145.*

⁴ Наприклад, див. обґрунтовану критику виділення в українському суспільстві тільки двох варіантів ідентичностей: *Грицак Я. Двадцять дві України//Грицак Я. Страсті за націоналізмом: Історичні есеї. — К., 2004. — С. 216–228.*

⁵ Наприклад, цікаво використовують цей метод виділення кількох типів-варіантів, які охоплюють собою все різноманіття випадків, що зустрічаються у полі, у таких

роботах з гендерної проблематики та з застосуванням методу інтерв'ювання: *Мещеркина Е.* Биографии «новых русских»: гендерная легитимация предпринимательства в постсоветском пространстве//Гендерные исследования. — 1999. — № 2. — С. 123–144; *Темкина А.* Сценарии сексуальности и сексуальное удовольствие а автобиографиях современных российских женщин//Гендерные исследования. — 1999. — № 3. — С. 125–150.

⁶ *Вилегала А.* Різні обличчя львівської російсько(мовно)сти//Критика. — 2007. — Квітень. Ч. 4 (114). — С. 24–26.

⁷ Докладніше ці можливості висвітлено в роботі: *Гринченко Г. Г.* «Остарбайтеры Третьего рейха» — стратегии выживания//Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. — К., 2003. — Вип. 7. Ч. 1. — С. 219–226.

⁸ *Полян П. М., Зайончковская М.* Остарбайтеры: в Германии и дома (По материалам анкетного обследования)//In мемуаіам. Сборник памяти Ф. Ф. Перченка. — СПб., 1995. — С. 396–413.

⁹ *Преступные цели — преступные средства: Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941–1944 гг.).* — М., 1985. — С. 193–194.